

ПРИРОДА АСИМЕТРІЙ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: ІРРАЦІОНАЛЬНО-ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКИЙ ПІДХІД

НАТАЛІЯ КРАВЧУК,

кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних фінансів
Тернопільського національного економічного університету

У статті окреслено ідейно-теоретичні доміанти та фундаментальні основи, що визначають логіку й перспективи міжсистемних конструктивних змін на новому витку цивілізаційного розвитку людства. Показано об'єктивну необхідність дослідження глобального економічного розвитку як складової значно ширшої суспільної еволюції з позицій ірраціонально-еволюціоністської концепції. У рамках трикутника імперативів, вершинами якого є "інтереси - інститути - політика", запропоновано авторський підхід до формування вихідної методологічної бази концептуалізації рушійних сил глобального розвитку. Узагальнено основні форми прояву асиметрій глобального розвитку.

Ключові слова: асиметрії, глобальний розвиток, інтереси, інститути, політичні рішення.

Постановка проблеми. У сучасних теоретико-методологічних конструкціях, що формують основи дослідження асиметрій глобального розвитку, ідеться найчастіше про "усталену відсутність структурної рівноваги глобальної економічної системи" і "непропорційність розвитку підсистем та елементів світового господарства" [3, с. 31], що проявляються в "...кількісному розбалансуванні у світовому масштабі основних економічних пропорцій" і "...в невідповідності між матеріально-речовим складом суспільного продукту та вартісною формою його вираження" [17, с. 38-39], про стихійні сили некерованого глобального ринку, про нескінченну кількість фінансових дисбалансів, що накопичувалися не один десяток років у світовій економіці. Усе це в цілому виправдано, проте з певним важливим доповненням. У постіндустріальному суспільстві відбувається глибока інтеграція матеріального й духовного, органічне їх поєднання в якісно нову, порівняно з епохою індустріалізму, структурну цілісність. У контексті цих фундаментальних трансформацій необхідно переглянути природу й глибинні причини асиметрій глобального розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Сьогодні дедалі очевиднішою стає методологічна й теоретико-понятійна обмеженість однофакторних теорій та ортодоксальних концепцій до феномена глобальних трансформацій, разом із тим, популярнішими стають раніше майже маргінальні теоретичні й емпіричні конструкції Дж. Акерлофа [1], Дж. Аррігі [24], І. Валлерстайна [6], Гж. Колодко [8; 9], Дж. Модельскі [25], К. Поланьї [15], Дж. Сороса [30], В. Томпсона [25], М. Хазіна [20], Р. Шіллера [1] та ін., у яких перевага віддається більш масштабним підходам і визнається важливість як економічних, так і соціальних та політичних аспектів.

Мета статті. Відштовхуючись від цих переконань, спробуємо розглянути глобальний економічний розвиток як складову значно ширшої суспіль-

ної еволюції з позицій "ірраціонально-еволюціоністської концепції"¹. В ареалі своєрідного трикутника імперативів, вершинами якого є "інтереси - інститути - політика", нами задається зміст авторського наукового пошуку рушійних сил глобального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Логіку подальшого викладу основного матеріалу базуватимемо на верифікації таких висновків:

По-перше, "...до розвитку економічну систему спонукає наявна в ній *бінарна протилежність інтересів суб'єктів економічної взаємодії, якій властива форма порушеної симетрії*". Остання реалізує себе в різниці потенціалів елементів економічної системи, створюючи потенціал тієї напруги, що й стає джерелом розвитку цієї системи" [10, с. 193].

По-друге, "...основною пружиною розвитку світової економіки є боротьба двох найбільших *інститутів*, створених людством: *держави і ринку*". Точніше сказати, це боротьба сил, що стоять за цими інститутами, боротьба конкретних людей і груп, що досягають своєї мети - *розширення влади або через державу, або через ринкові механізми і в основному через владу грошей*" [13, с. 93].

По-третє, "...сучасна макроекономічна теорія

¹ Ірраціонально-еволюціоністська концепція - синтезований підхід, що загалом базується на теоріях розвитку світової економіки, у рамках яких виділяється певний конкретний чинник як рушійна сила світового економічного розвитку (еволюційний підхід), але при цьому ключова роль в еволюційному процесі відводиться не об'єктивним чинникам, а суб'єктивному началу - конкретним індивідуумам (наділим невід'ємним ірраціональним началом), людській психології, людським інтересам і внутрішньо притаманному кожній людині стремлінню до влади (оскільки воля до влади традиційно належить до ірраціональних понять). Теорія економічної влади відіграє важливу роль у сучасному інституціоналізмі. Її прихильниками є такі відомі вчені, як Г. Мюллер, Дж. Гелбрейт та ін.

ніколи не розв'яже своїх проблем, якщо її користувачі не визнають, що *політичні рішення кардинально впливають на функціонування економіки*" [14, с. 143], бо ж "*політика - це гра інтересів*, інспірована існуючою соціальною системою" [9, с. 391]. Між різними соціальними групами мають місце протиріччя інтересів. Намагання подолати їх може стати рушійною силою розвитку, натомість неефективність дій у цій площині зазвичай є осередком деструкції [9, с. 391].

З позицій ірраціонально-еволюціоністської концепції еволюція глобального розвитку обумовлюється не лише об'єктивними, але й навіть більшою мірою суб'єктивними чинниками. Свого часу визначальним суб'єктом економічної взаємодії в масштабах світогосподарських процесів виступала держава, згодом - транснаціональна корпорація; нині інформаційна революція формує передумови утвердження у відповідній якості окремого індивідуума. Але так чи інакше економікою завжди управляла людська психологія. "На економіку окремих держав і світу в цілому впливає деяка маловивчена сила - ірраціональне начало (*Spiritus Animalis*)", - переконані американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 2001 року Дж. Акерлоф та американський економіст, професор фінансів Йельського університету Р. Шіллер. В одній зі своїх останніх праць [1] вчені проводять думку про те, що дотепер ці особливості (йдеться про людську психологію та ірраціональне начало) недостатньо враховуються тими, хто визначає економічну політику держав, і саме через це, на їхнє переконання, періодично відбуваються більш чи менш серйозні фінансові збої - депресії, перегрівання ринків тощо. На жаль, у переважній більшості випадків науковці у сфері економічних досліджень не схильні акцентувати увагу на цих факторах, і тому, як зазначають Дж. Акерлоф і Р. Шіллер, вони часто вдаються до "...вимушених, неприродних інтерпретацій усього, що відбувається" [1, с. 23]. Більшість дослідників "виходять із того, - продовжують американські вчені, - що зміни в чуттях, враженнях і настроях людей у цілому ні на що не впливають, а в економіці все визначають загадкові технічні фактори чи дії уряду" [1, с. 23]. Але тоді природно запитати: хто ж приймає урядові рішення? Відповідь очевидна - це знову ж таки персоналії, з одного боку, державницькі - "наділені практичними здібностями, особливим політико-адміністративним талантом розуміння суспільних і державних інтересів, умінням діяти згідно з ними, досягаючи належних результатів" [2, с. 15], а з іншого боку, вони - індивідууми, які у своїй щоденній економічній і державницькій діяльності, як і кожна людина, піддаються ірраціональному началу, а значить природно, керуючись інтелектуальним раціоналізмом, вносять у макроекономічну політику недосконалість раціональної поведінки (йдеться про те, що кожній людині у прийнятті рішень притаманно помилятися)².

З огляду на такий контекст, природно, перш за все, удалися до людської психології та філософії

індивідуалістичних (людських) інтересів³, які разом із потребами та цінностями, спонукаючи соціальний суб'єкт (особистість, групу, історичну спільноту, клас, націю, суспільство), виступають рушійною силою історичного процесу. У найбільш концентрованому вигляді проблема адаптації (йдеться про пристосування / узгодження) і зіткнення інтересів відбувається у сфері політики (бо саме в політичних інтересах втілюється узагальнене ставлення носіїв інтересів до політичної влади, організаційно-управлінського, господарського, духовного життя суспільства) та економіки (з огляду на те, що "...економічні відносини кожного суспільства проявляються перш за все як інтереси" [12, с. 271]). Так, ще наприкінці XVIII ст. видатний англійський учений-економіст А. Сміт постійно підкреслював, що ринкові закони найкращим чином можуть впливати на економіку, а отже, й економічний розвиток лише тоді, коли *інтереси суспільства в цілому бачаться як сума інтересів осіб, що його складають*.

Місце й роль людських інтересів у процесі детермінації людської життєдіяльності зумовлене, з одного боку, тим, що задоволення потреб відбувається не тільки безпосередньо, а переважно опосередковано, через конкретно-історичні суспільні відносини. З іншого боку, певна потреба може бути задоволена різними способами, засобами, шляхами, які втілюються, у свою чергу, у різного роду інтересах - історичних, національних, соціальних, економічних, політичних, духовних тощо. Суперечливий характер економічних інтересів, що уособлюють різноманітні потреби окремих держав, суб'єктів транснаціонального бізнесу, різного роду інтеграційних об'єднань, міжнародних інституцій чи окремих індивідів, виступає важливим чинником формування світового господарства й розвитку розгалуженої системи міжнародних економічних відносин.

Історичний досвід показує, що утвердження людських інтересів, як правило, здійснюється у вигляді певних ідеологічних, морально-етичних концепцій, теорій, програм, які прагнуть надати інтересам соціуму першочергового, а то й усезагального значення. Саме тому активізація уваги в наукових дослідженнях до проблеми економічних інтересів (особливо в частині національно-державних) зазвичай співпадає з певними революційними періодами в суспільному розвитку (зі становленням державності, зміною суспільно-економічного устрою, із настанням перехідних епох). Зокрема, наприклад, відомі американські вчені-економісти П. Самюелсон і В. Нордгауз ставлять у пряму залежність вихід у світ праці Адама Сміта "Дослідження природи і багатства народів" (1770 р.) і проголошення незалежності США (1770 р.), мотивуючи тим, що це був крок до політичної свободи від тиранії європейських монархів і спроба звільнити ціни та заробітну плату від деспотичного державного регулювання. Визнаний авторитет у галузі історії економічної думки американський учений Б. Селігман дав таку неупереджену оцінку цих переломних моментів становлення американської державності: "Спочатку ця свобода

² Концептуально у цьому випадку можна послатися на формулювання раціональності за Г. Саймоном: "Індивіди намагаються діяти раціонально, але насправді володіють цією здатністю лише обмежено" [29, Р. XXIV].

³ Інтереси людські - властиве людині ставлення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби [18, с. 246].

означала її ототожнення з власними особистими інтересами індивідуалістів-бізнесменів, готових заволодіти континентом і пристосувати його до своїх потреб. Таке ототожнення загрожувало справжньою анархією. Окремі індивідуалісти, мотивовані почасті націоналістичними почуттями, розпізнали цю загрозу й вирішили гідно зустріти її. Саме тому була складена конституція і заснована нова держава... Таким чином, - продовжує Б. Селігман, - корисливі мотиви "батьків конституції" являли собою суміш групового інтересу і націоналістичних імпульсів. При цьому особисті інтереси і "вміння управляти державою" змішалися в невизначених пропорціях... фактом залишається лише те, що Америка вже в XVIII столітті управлялася в основному вищими верствами суспільства. І там мали місце зіткнення інтересів..." [16, с. 11-12].

Проблема інтересів у контексті глобального розвитку - одна з найскладніших і багатоаспектних у сфері економічної теорії і політики. Її дослідження проводяться на міждисциплінарному рівні в кількох площинах (позитивна і нормативна теорія, у контексті історії економічної думки й економічної історії тощо). Позитивна економічна наука, що за своїм змістом зводиться до етично нейтрального фактологічного дослідження й має справу з фактами і явищами, розглядає проблему економічних інтересів у взаємозв'язку з еволюцією розуміння суті багатства, його джерел, у контексті ефективного розподілу та використання обмежених економічних ресурсів з метою максимального можливого задоволення людських потреб, віддаючи перевагу то національно-державним, то особистим інтересам, щоразу акцентуючи увагу на необхідності їх поєднання й розв'язання суперечностей цього поєднання. Таким чином, позитивне вивчення економічних інтересів у всіх варіантах зводиться до розуміння змісту проблеми та її казуально-генетичного пояснення.

Водночас економічні інтереси за своєю природою несуть у собі також риси нормативної галузі знання, яка має справу з оціночними судженнями. Тобто в нормативному дослідженні більша частина аргументованих положень щодо економічних інтересів вбирає соціологічний, морально-етичний характер, виходячи за межі власне суто економічного аналізу, а підпорядковуючись суспільно-державницьким критеріям. Під таким кутом зору можна виділити три великі хвилі у формулюванні актуальних засад національно-державних економічних інтересів у їх історичному контексті та причинній залежності від економічних, соціальних і політичних умов конкретної країни в конкретну епоху. Перша - захист і пропаганда активної участі держави (меркантилізм, історична школа тощо); друга - обґрунтування і захист принципу *laissez-faire* (класична школа); третя - обґрунтування об'єктивної необхідності активного втручання держави в економіку (кейнсіанство).

У світовій економічній думці на початку XX ст. зросли значення та вплив тих напрямів і шкіл, представники яких виступили прихильниками активного втручання держави в економічне життя (ідеться про кейнсіанство та його різновиди, інституційно-соціальний напрям, марксизм). Натомість в останній третині XX ст. (що співпадає з процесами глобалізації) у нормативній економічній теорії відбулося масштабне зміщення акцентів у бік лібералізму та зменшення ролі держави в економіці. Хоча, як зазначає американський економіст-міжнародник, фахівець у сфері міжнародних економічних відносин, апологет

ринкового фундаменталізму Б. Ліндсі, "світ лише тільки починає долати флірт з домінуванням держави, що затягнувся на ціле XX століття" [11, с. 11]. Видатний англійський економіст XX ст., нобелівський лауреат 1972 р. Дж. Хікс, досліджуючи причини, через які в епоху глобалізації залишаються актуальними лозунги меркантилізму й націоналізму, приходять до висновку, що "їх використовують "молоді демократії" як форму захисту" [21, с. 203], оскільки, переконаний Дж. Хікс, "прихильність до свого народу, до країни проживання надто близька серцю кожної людини, щоб розчинитися в єдиному глобальному світі. Нації як соціальні одиниці, - продовжує вчений, - мають велику цінність, відтак кинути їх у загальний "плавильний казан" означало би величезну втрату. Тому перевага віддається такому розвитку, який сумісний зі збереженням національної і соціальної самоідентичності" [21, с. 204].

У підсумку формується картина *філософсько-дуалістичного бачення боротьби двох абстрактних інститутів - держави і ринку в контексті національних економічних і державницьких інтересів*. Позитивістські (дескриптивні) аргументації на користь ринкового фундаменталізму, що базуються на міфі про людину економічну й ставлять теорію раціональних очікувань понад усе в процесі вибору й прийняття різного роду рішень, співіснують із контраргументами на захист об'єктивної необхідності активного втручання держави в економіку. А насправді глобальний розвиток у контексті боротьби цих двох інститутів відбувається ривками за законами просторово-часової моделі циклічного розвитку: *криза ринкового фундаменталізму* призводить до *реформ*, які супроводжуються *активізацією політики державного регулювання*, отримані позитивні наслідки реформ стають причиною надмірної *ейфорії*, що зазвичай закінчується *розчаруваннями*, а далі напруга зростає і, як це зазвичай відбувається в процесах із позитивним зворотнім зв'язком, світ знову переживає *кризу, реформу*... У цьому й полягає одвічна діалектика боротьби "невидимої руки" ринку із кращими традиціями державного регулювання. Відомий економіст Гарвардського університету Д. Родрік висловив таку позицію: "Парадокс ринків полягає в тому, що процвітають вони не в умовах *laissez-faire*, а під пильним оком публічних інститутів" [27, р. 4].

Водночас маємо визнати ще одну методологічну вразливість у пошуку універсальних принципів та законів глобального розвитку. Потрібно усвідомлювати очевидне: протиріччя інтересів і внутрішньо притаманне кожній людині егоїстичне начало (ідеться про одну з фундаментальних характеристик *Ното економікус* - егоїзм, що визначається в широкому розумінні як "наслідування своїх інтересів") стають основними рушійними силами не лише економічного розвитку, але й формою прояву волі до влади й причиною боротьби за цю владу між окремими індивідами (персоналіями державницькими, політичними, бізнесовими тощо) і їхніми різноманітними групами (різного роду правлячими елітами).

Сповідуючи волюнтариський (базований на теорії влади) ірраціонально-еволюціоністський підхід, ми не схильні надавати економічній історії та глобальному розвитку містичний характер боротьби двох абстрактних інститутів - держави й ринку. За цими інститутами, звичайна річ, завжди стоять конкретні групи людей зі своїми егоїстичними інтересами і владними прагненнями. Одна група (по-

літична еліта) - апарат державної влади - прагне розширити сферу своїх інтересів й особисту владу через зміцнення інституту держави. Інша (бізнес-еліта), що спирається в основному на фінансову могутність, вбачає можливості розширення своєї влади через інститут ринку, максимально вільний від державного втручання. Постійна, дуже часто безкомпромисна, хоча й неантагоністична, боротьба між цими двома групами лежить в основі споконвічної боротьби двох найбільших інститутів, створених людством, - держави і ринку. Відтак, розвиток світової економіки стимулюється перманентною

боротьбою правлячих еліт, що у своїй боротьбі за економічну владу й розширення сфер впливу спираються на ці два інститути.

З огляду на неоднорідність та протиріччя індивідуальних, корпоративних і державних інтересів у сфері перерозподілу капіталу, домінуючі процеси в організації економіки, політику держав і корпорацій на міжнародній арені, діяльність конкретних особистостей і правлячих еліт у глобальному розвитку спробуємо охарактеризувати основні форми прояву асиметрії глобального розвитку в контексті кількох етапів інтернаціоналізації економічних відносин (табл. 1).

Таблиця 1. - Матриця ретроспективно-концептуального зведення етапів інтернаціоналізації економічних відносин у контексті глобального розвитку*

<i>I етап (XIX ст. – початок XX ст.) – період домінанти англійських капіталів і початок нової фази концентрації банківського та промислового капіталів</i>		
<i>Визначальні чинники</i>	Економічні	Політичні
Національні	Саморегульований ринок	Ліберальна держава
Міжнародні	Міжнародний золотий стандарт, вивезення капіталу	Політична біполярність, рівновага сил
<i>II етап (початок XX ст. – 70-ті рр. XX ст.) – період посилення долара США</i>		
<i>Визначальні чинники</i>	Економічні	Політичні
Національні	Державний протекціонізм	Консервативна держава
Міжнародні	Посилення долара США, обмеження міграції капіталу	Військові конфлікти та деколонізація
<i>III етап (кінець XX ст. – початок XXI ст.) – формування економіки фінансового капіталу та становлення ринкової макроекономіки синергетичної природи</i>		
<i>Визначальні чинники</i>	Економічні	Політичні
Національні	Неолібералізм	Демократична держава
Міжнародні	Домінування долара США, віртуалізація фінансового сектора, міжнародна мобільність та космополітизм капіталу	Міжетнічні, міжконфесійні конфлікти й зіткнення цивілізацій

* Систематизовано й побудовано автором.

Глобальний розвиток у XIX - на початку XX ст. базувався на чотирьох фундаментальних основах: першою з них була система рівноваги сил у міжнародній політиці, що впродовж століття запобігала тривалим і руйнівним війнам між великими державами (так званий Столітній мир 1815-1914 рр.); другою - міжнародний золотий стандарт (цей період отримав назву "золотого періоду"), що символізував цілком унікальну організацію світової економіки; третьою - саморегульований ринок, що забезпечував небачене зростання матеріального процвітання, і, нарешті, четвертою - ліберальна держава. Їхня взаємодія сприяла істотному поглибленню світогосподарських зв'язків і в основних рисах визначала інтернаціоналізацію економічних відносин та характер міжнародної політичної системи в XIX ст.

Локомотивом утвердження світової економіки стали промислова революція та індустріалізація в Англії, що започаткувало нову фазу концентрації банківського та промислового капіталів, сприяло домінуванню англійських капіталів у формуванні світового ринку позикового капіталу та поглибленні зовнішньоторговельних зв'язків. Для цього періоду глобального розвитку ідея злиття державної влади з комерційними інтересами була неприйнятною. Принципу "невтручання держави у справи приватного бізнесу" дотримувалися не лише всередині країни, але й за її межами, а державні діячі "ранньовікторіанської епохи проголошували незалежність політики від економіки важливим правилом поведінки на міжнародній арені" [15, с. 234]. Космополітизм інтересів найбільших міжнародних транспортних і промислових компаній Рах Britannica кінця

XIX ст. визначався девізом: "Полеми нашої діяльності є весь світ". Саме в цей період завершився територіальний поділ світу. Політична карта світу набула двосегментної визначеності: з одного боку - розвинуті метрополії, з іншого - колоніальні та залежні економічно слабкорозвинуті країни. Специфіку світогосподарських зв'язків того періоду відбивала своєрідна білатеральна асиметрія: з одного боку - глобальний ринок товарів і капіталу в рамках Рах Britannica (ідеться про колонії та протекторати Великобританії, а також залежні від британського капіталу країни), а з іншого - інші країни, що не брали участі в процесах інтернаціоналізації економічних відносин, обмежуючи цим самим інтеграцію глобальних ринків. Про цю характерно виражену "внутрішню асиметричність позаекономічної природи", англійський учений Дж. Ф. Хоррабін згодом напише так: "Економічна взаємозалежність між усіма частинами світу - це факт, що відбувся, чи, швидше, процес, що стає з кожним днем усе напруженішим. Коли ж здійсниться неминучий наслідок цього процесу - політична взаємозалежність, політичне об'єднання всього світу?" [22, с. 50]. Це питання залишилося відкритим дотепер.

Другий етап глобального розвитку (початок XX ст. - 70-ті рр. XX ст.) у науковій літературі з економічної історії часто називають періодом "відтоку назад". З 1914 до 1950-х рр. поглиблення світогосподарських процесів відчутно обмежили дві світові війни та "Велика депресія". Міжвоєнний період характеризувався дезінтеграційними процесами та політикою автаркії, яку проводила більшість країн і яка полягала в підвищенні імпорتنних тарифів та об-

меженні міграції капіталу (до середини ХХ ст. сукупний обсяг експорту та експортна квота 12 країн Західної Європи, США, Японії, Канади та Австралії залишалися практично на рівні 1913 року [7, с. 532]).

Дж. Хікс, досліджуючи економічну історію цього періоду й розкриваючи історичні корені зростання економічної ролі держави в сучасному світі, вважає, що "критичною датою" впровадження жорсткої економічної політики стала Перша світова війна, під час якої уряди випадково виявили, "яка дивовижна влада - економічна влада над власним народом - є в їхніх руках. І хоча після війни більшість із них спробували відмовитися від адміністративних важелів, - продовжує Дж. Хікс, - Велика депресія знову змусила повернутися до них. І в подальшому вони (адміністративні важелі) стали вже тим "наркотиком", від якого важко було відмовитися зовсім" [21, с. 14]. Саме в такий спосіб "ліберальні ідеї космополітизму й вільної торгівлі поступилися місцем протекціоністським імперським блокам, що вели безупинну боротьбу за контроль над ринками й ресурсами" [11, с. 364].

Інтернаціоналізація економічних відносин отримала новий імпульс і фундаментальну основу у формі експорту-імпорту капіталу після Другої світової війни. "Славне тридцятиріччя" (1945-1975 рр.) ознаменувалося в глобальному економічному розвитку відновленням і модернізацією довоєнного потенціалу світової економіки, динамічним розвитком сфери послуг, утвердженням суспільства споживання; у глобальних політичних процесах - деколонізацією та формуванням нового світового порядку. Світ набуває триярусної структури: розвинуті країни, економічно слабкорозвинуті країни, країни командно-адміністративної системи.

Специфічність цього етапу глобального розвитку визначається подвійною логікою. Насамперед, зростає значення міжнародних економічних інституцій (у 1945 р. започатковано діяльність Міжнародного валютного фонду та Світового банку; у 1947 р. укладено Генеральну угоду по тарифах і торгівлі (ГАТТ), реорганізовану в 1995 р. в Світову організацію торгівлі (СОТ), що заклали інституційні основи організаційно-функціональної цілісності світового господарства. Разом із тим, це період ідеологічного розколу світу на дві системи, що ввійшов в історію глобального розвитку під назвою "холодної війни". Білатеральна асиметрія політичної карти світу визначалася повною асиметричністю ідейних принципів функціонування цих систем.

Третій етап інтернаціоналізації економічних відносин у контексті глобального розвитку розпочався з 70-х рр. ХХ ст. Характер його протікання визначається симбіозом революційних змін у науково-технологічній, транспортно-комунікаційній, інформаційній сферах, а також у сферах політичних, економічних, соціальних та гуманітарних відносин. Цей етап можна ідентифікувати з початком становлення *глобально-центричної економіки*, що знаходиться під популістсько-демократичним контролем державних і глобальних інститутів, які діють на принципах Вашингтонського консенсусу, у дусі ідеології й політики неоліберального ринкового глобалізму.

У цей період відбулися суттєві зміни в територіально-просторових умовах існування окремих держав, їхньому геополітичному статусі, що призвело до *порушення рівноваги в глобальних масштабах* і, безумовно, позначилося на динаміці інтернаціоналізації економічних відносин. Ідеться про збурен-

ня в міжнародній політиці, зумовлені політичними й соціально-економічними потрясіннями кінця 1980-х - початку 1990-х років, що охопили значні простори Євразії і спровокували докорінні зрушення в стратегії розвитку геопростору. Спочатку вектор геополітичних трансформацій зі світоустрою з явно вираженою (у період "холодної війни") білатеральною геополітичною асиметрією змінився на так звану функціонально-ієрархічну триаду - США - ЄС - Японія, що визначала геостратегічний розвиток світу на рубежі тисячоліть і базувалася на принципах радіальної асиметрії; а згодом США почали претендувати на роль лідера в моноцентричному світі, у якому Америка безкомпромісно піднімалася до рівня всесвітньої імперії - "Pax Americana". Здавалося, що світова глобально-центрична конструкція набула політичної цілісності й довершеності.

Глибинна сутність *сучасного процесу глобалізації* полягає в тому, що при значній схожості з попередніми періодами своєї історії світова економіка переходить у якісно новий вимір [23, с. 3-14].

По-перше, світовий багатовимірний економічний простір із сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік поступово перетворюється на цілісну економічну систему - глобально-центричну економіку (ідеться про цілісність як ознаку індустріалізму), у якій національні соціуми об'єктивно стають складовими елементами єдиного "економічного організму", ключовим фактором епігенезу якого є вже не просто міжнародний поділ праці, а масштабні всесвітні виробничо-збутові структури, що обслуговуються глобальною фінансовою системою й планетарними інформаційними мережами [23, с. 3-14]⁴.

По-друге, в умовах глобально-центричної економіки діалектичні форми економічних відносин - національні і світові - міняються ролями. У минулому ключову роль відігравали перші. Найрозвинутіші в той чи інший період національні господарства визначали характер, форми й механізми міжнародних відносин, цим самим нав'язуючи іншим країнам і світовому співтовариству в цілому способи господарювання. Внутрішньоекономічні відносини виступали в ролі первинних, а міжнародні - вторинних. Так, зокрема, Голландія в ХVIII ст. чи Англія в ХІХ ст. були не лише лідерами економічного прогресу, але й взірцем для наслідування для інших європейських країн; у ХХ ст. така роль перейшла до США. Однак у результаті формування наднаціональних ринків і

⁴ З другої половини ХХ ст. крок за кроком формуються міжнародні технологічні, виробничі, фінансові ланцюги, допоки наприкінці століття світова економіка не прийшла до так званого єдиного "світового конвеєра". Про це, зокрема, свідчить той факт, що близько 1/3 світового експорту припадає на деталі, вузли й компоненти, а не на готову продукцію. Внутрішньоголузеву торгівлю потіснила міжгалузеву. За оцінками експертів уже наприкінці 80-х рр. ХХ ст. за межами своєї країни походження функціонувало понад 45 тисяч компаній. Якщо в середині ХХ ст. економічна відкритість національних економік, що визначається процентним співвідношенням зовнішнього товарообороту (експорт+імпорт) до ВВП, складала близько 16 %, то в 2002 р. вона досягла 36 %, а з урахуванням експорту та імпорту комерційних послуг - 48,2 %. Це означає, що майже половина товарів і послуг, що споживаються у світі, повністю чи частково створюються за межами тих країн, де вони споживаються. Виробничо-збутова взаємозалежність більшості національних економік перетворила їх із відносно автономних структур на складові елементи глобального господарського організму. [Дет. див.: 23, с. 4].

виробничо-збутових структур світові економічні відносини все більше набувають характеру основних і визначальних, тоді як національні (внутрішньоекономічні) відносини навіть найрозвинутіших країн (не говорячи вже про решту) вимушені пристосовуватися до реалій глобальної економіки⁵.

По-третє, об'єктивним наслідком глобалізації є розмивання й обмеження регулюючих функцій суверенних держав. Останні, як показує світова практика, уже не можуть, як раніше, захищати національну економіку від небажаних зовнішньоекономічних флуктуацій та асиметричних шоків. У результаті лібералізації зовнішньоекономічної сфери й політики національні держави фактично втрачають можливість ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання, як імпорتنі бар'єри й експортні субсидії, курс національної валюти та ставка рефінансування центрального банку. Окрім цього, їм доводиться враховувати інтереси та пристосовуватися до поведінки впливових недержавних суб'єктів міжнародних економічних відносин - транснаціональних компаній (ТНК), транснаціональних банків (ТНБ), міжнародних інвестиційних фондів, які своїми діями у відповідь можуть нівелювати очікуваний ефект від цих регулюючих заходів. Більше того, відбувається процес зрощування інтересів держави з інтересами найбільших транснаціональних корпорацій і банків. "З фактичного благословення держави окремі галузі економіки переходять під контроль транснаціональних корпорацій, роль яких у прискоренні процесів глобалізації надзвичайно велика" [19, с. 63].

Глобалізація й панування глобальних корпорацій призводять до незворотної деформації ринкових механізмів. Ідеться, у першу чергу, про зміну характеру основного рушія прогресу капіталістичної економіки - ринкової конкуренції⁶. Зрештою, "потужні корпорації захопили панівне становище у своїх галузях і перетворилися на фактор, що чинить суттєвий вплив на співвідношення економічних сил..." [16, с. 334], - так коментує сутність цієї проблеми американський економіст Б. Селігман.

По-четверте, сучасна глобально-центрична економіка - це фінансова за своїм змістом і зовнішнім

проявом економіка. На глибинній метафізичній сутності фінансової економіки, що не вичерпується часовими формами, акцентують увагу відомі українські вчені - економіст В. Базилевич та філософ В. Ільїн у своїй "Метафізиці економіки". "У глобальній економіці, яка продовжує стрімко розвиватися, влада грошей та інститутів, побудованих на ній, витісняє економіку будь-якої держави, державних об'єднань чи міжнародних організацій, що нині існують... Сучасний постмодерновий дух Заходу все більше опиняється в магічному світі алхімії фінансів, біржової гри" [4, с. 847, 835]. У такий спосіб "спекулянти й фінансисти допомогли створити економіку, - пише з цього приводу Б. Селігман, - але якою ціною?" [16, с. 7] - запитує він. Відповідь очевидна. У цьому світі "алхімії фінансів" грошовий обіг й оборот капіталу все більше відривається від реальної економіки. "У результаті не економіка, не господарство, не капітал, а гроші керують світом... і в цьому - особливість і зміст не просто сучасної цивілізації, а її основної тенденції глобалізації!" [4, с. 834-835].

Ринковий фундаменталізм, як ідеологічна основа політики неоліберального ринкового глобалізму, призвів до гіпертрофованого розвитку фінансової сфери і криз нового типу, що вкотре доводить: ринкові механізми не варто залишати без нагляду. "Якщо ринок заходить надто далеко, то можливості й блага інтернаціоналізації розподіляються нерівномірно й несправедливо, концентруючи владу й багатство в руках вибраних груп та осіб, країн чи компаній, залишаючи осторонь решту. Якщо в економіці "злетів і падіння" ринок виходить із-під контролю, виникає нестабільність, як, наприклад, фінансова криза і її розгортання на світовому рівні" [33].

Висновки

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків та узагальнень:

1. Глобальний економічний розвиток як складова значно ширшої суспільно-історичної еволюції супроводжується, з одного боку, посиленням єдності і системної цілісності світового господарства на основі поглиблення інтеграційних процесів; а з іншого боку - паралельно з процесами глобальної інтеграції відбувається диференціація й дезінтеграція глобального простору. У такому контексті закони діалектики є логічними формами відображення й щаблями пізнання об'єктивної дійсності в причинно-наслідкових формах глобалізації й диференціації, що дають ключ до розуміння природи розвитку складних систем (у тому числі й світового господарства як багаторівневої складної системи). Укладаючись у концепт основного закону діалектики - закону єдності й боротьби протилежностей - глобальний розвиток, очевидно, і надалі розвиватиметься на основі подвійної логіки - логіки поєднання уніфікації та диференціації глобальних перетворень.

2. На основі аналізу основних етапів інтернаціоналізації економічних відносин розкрито органічну єдність внутрішнього змісту й зовнішніх форм прояву асиметрій глобального розвитку в контексті уніфікації та диференціації глобальних перетворень. У результаті приходимо до висновку, що історична ретроспектива не дає переконливих аргументів щодо повної уніфікації політичного, економічного та соціального геопростору. Водночас фундаментальні структурні зрушення, що відбулися в стратегічній спрямованості загального вектора глобальної еволюції на рубежі ХХ - ХХІ ст., спонукають до переос-

⁵ За алегоричним порівнянням відомого російського економіста-міжнародника Ю. Шишкова, цей глобальний економічний простір, перетворюється "на єдине поле для ділових ігор великого бізнесу, у рамках якого географія розміщення продуктивних сил, галузева структура інвестицій, виробництва та збуту визначаються "генералами великого бізнесу" з урахуванням глобальної кон'юнктури, а економічні підйоми й спади набувають всесвітніх масштабів... При цьому "рядові багатомільйонної армії" мікроекономічних суб'єктів насторожено прислухаються до того, як змінюються котирування акцій "голубих фішок" на фондових біржах Нью-Йорка, Франкфурта чи Токіо, як поведуть себе світові ціни на нафту, пшеницю чи золото, які тенденції демонструє курс долара, євро чи єни..." [23, с. 5].

⁶ Вона, на думку відомого в галузі глобалістики, геополітики та геоekonomіки українського вченого О. Білоруса, "перероджується й перетворюється на свою протилежність - глобальну монополізацію економіки. Глобальна монополізація як видозмінена форма ринкової конкуренції позбавляє шансів на виживання в економічному змаганні не тільки окремих товаровиробників, але й цілі країни. Чимало з них під ударами глобальної монополізації виробництва остаточно втрачають можливість досягти міжнародної конкурентоспроможності й перетворюються в цьому плані на "безнадійні країни" [5, с. 70], - переконаний О. Білорус.

мислення концептуальних положень щодо асиметричності глобального економічного розвитку. Зокрема йдеться про таке:

2.1. Незаперечним залишається факт становлення глобально-центричної моделі економічного розвитку, яка, інтегруючи структурні елементи світового господарства (на основі поглиблення інтернаціоналізації виробництва, обміну, розподілу й споживання, зростання транснаціоналізації та взаємозалежності національних економік країн світу, утвердження міжнародних стандартів життя та наддержавних інститутів глобального управління), надає йому внутрішньої цілісності та єдності. Проте з огляду на нерівномірність ресурсного забезпечення, непропорційність кількісних і якісних показників соціально-економічного розвитку як на регіональному та міжкраїнному рівні, так і в секторальному (ідеється в першу чергу про порушення вартісних пропорцій між реальним і фінансовим сектором глобальної економіки) та галузевому вимірах, доводиться констатувати іманентно властиву світовій економіці структурно-функціональну асиметричність (порушення пропорцій і співвимірності окремих її складових) як детермінанту порушення її уніфікованості й рівноваги, посилення частоти й сили глобальних дисбалансів у світовій економіці.

2.2. Глобалізація має суперечливий і неоднозначний характер як щодо окремих груп країн, так й окремих регіонів, а її позитиви й негативи розподіляються вкрай нерівномірно у світовому масштабі, що обумовлює наростання фрагментарності світового господарства, порушення не лише його структурно-функціональної, але й організаційно-ієрархічної рівноваги, посилення багатополярності й різновекторності глобального розвитку. У результаті, замість уніфікованого глобального простору, формується багатополіусний світ, що базується на різних економічних і соціально-політичних моделях. У його вимірах доводиться констатувати різний ступінь впливу окремих національних держав, регіональних інтеграційних об'єднань, міжнародних, міжурядових і суспільних організацій, транснаціональних корпорацій, глобальних ділових еліт (на зразок Давоського форуму) у забезпеченні функціонально-ієрархічної рівноваги в системі геополітичних відносин.

2.3. Важливою особливістю сучасних глобальних трансформацій є те, що вони відбивають новий етап цивілізаційного розвитку людства, який характеризується поліцентричним, нелінійним рухом складної конфігурації, у рамках якого взаємодіючі елементи (окремі держави, спільноти та цивілізації) розглядаються як системи, що розвиваються на принципах коеволуції в контексті поглиблення процесів взаємозалежності, як результат поєднання тих чи інших системних факторів (соціальної, економічної, політичної та культурно-духовної підсистем). Асиметричність глобального розвитку як прояв неоднорідності людського соціуму підсилюється дією цих міжсистемних трансформацій і потребує усвідомлення (з позицій методології індивідуалізму) гетерогенності взаємозв'язків і конфлікту інтересів, що виникають у результаті ірраціональності в поведінці окремих індивідів чи соціальних груп та мультиваріантності в прийнятті ними різного роду рішень.

З урахуванням вищезазначених трансформацій та з огляду на зміну стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції очевидно, що геопростір у перспективі втрачатиме ознаки вертикальної уніфікованості, а домінантним началом су-

часного глобального розвитку ставатимуть процеси диференціації та наростаючої гетерогенізації глобального простору, що потребують подальших ґрунтовних, логічно завершених наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер ; [пер. с англ. Д. Прияткина ; под науч. ред. А. Суворова ; вступ. ст. С. Гуриева]. - М. : ООО "Юнайтед Пресс", 2010. - 273 с.
2. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. - Львів : Каменяр, 2000. - 303 с.
3. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива : [монографія] / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук [та ін.]. - К. : КНЕУ, 2010. - 334 с.
4. Базилевич В. Д. Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. - [2-е изд., испр. и доп.]. - К. : Знання ; М. : Рыбари, 2010. - 925 с.
5. Білорус О. Г. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Г. Білорус // Політична думка. - 2001. - № 4.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстан ; [пер с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. - М. : Логос, 2003. - 368 с.
7. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення / А. С. Гальчинський. - К. : АДФ-Україна, 2010. - 572 с.
8. Колодко Г. В. Глобалізація, трансформація, кризис - что дальше? / Г. В. Колодко ; [вводная глава Р. С. Гринберга]. - М. : Магістр, 2001. - 176 с.
9. Колодко Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко ; [пер. с пол. Ю. Чайникова]. - М. : Магістр, 2009. - 575 с.
10. Костюк В. Н. Изменяющиеся системы / В. Н. Костюк. - М., 1993.
11. Линдси Б. Глобалізація: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобального капитализма / Б. Линдси ; [пер. с англ.]. - М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. - 416 с.
12. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. - [2-е изд.]. - М. : Издательство политической литературы, 1961. - Т. 18. - 842 с.
13. Мовсесян А. Г. Мировая экономика / А. Г. Мовсесян, С. Б. Огневцев. - М. : Финансы и статистика, 2001. - 656 с.
14. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. - К., 2000. - 200 с.
15. Полянський К. Велика трансформація: політичні та економічні істини нашого часу / К. Полянський ; [пер. с англ. А. А. Васильєва, С. Е. Федорова, А. П. Шурбелева ; под общ. ред. С. Е. Федорова]. - СПб. : Алетейя, 2002. - 320 с.
16. Селигман Б. Сильные мира сего: бизнес и бизнесмены в американской истории / Б. Селигман ; [пер с англ. ; общ. ред. и послесловие С. Н. Вишневого]. - М. : Прогрес, 1976. - 456 с.
17. Столярчук Я. М. Глобальні асиметрії економічного розвитку : [монографія] / Я. М. Столярчук. - К. : КНЕУ, 2009. - 302 с.
18. Філософський енциклопедичний словник / [В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. ; за заг. ред. В. І. Шинкарука]. - К. : Абрис, 2002. - 742 с.
19. Фомін С. Глобалізація та її наслідки для України / С. Фомін // Політика і час. - 2001. - № 7.
20. Хазин М. Теория кризиса / М. Хазин [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://worldcrisis.ru/crisis/khazin>.
21. Хикс Дж. Теория экономической истории / Дж. Хикс ; [пер с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева]. - М. : НП "Вопросы экономики", 2003. - 224 с.
22. Хоррабин Дж. Ф. Очерк историко-экономической географии мира / Дж. Ф. Хоррабин ; [пер. с англ. А. И. Ромма ; под ред. и с послесловием Г. Валецкого]. - Москва - Ленинград : ОГИЗ "Московский рабочий", 1931. - 111 с.

23. Шишков Ю. В. Глобализация - враг или союзник развивающихся стран? / Ю. В. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. - 2003. - № 4.

24. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time / G. Arrighi. - London : Verso, 1994. - 400 p.

25. Modelski G. Leading Sectors and World Powers: The Coevolution of Global Politics and Economics / G. Modelski, W. Tompson. - Columbia : University of South Carolina Press, 1996. - 263 p.

26. Ohmae K. The End of the National State / K. Ohmae. - N.Y., 1995.

27. Rodrik D. Feasible Globalization / D. Rodrik // NBER Working Paper 9129. Cambridge Mass. - September 2002.

28. Rosenau J. Along the Domestic-Foreign Frontier / J. N. Rosenau. - Cambridge : Cambridge University Press, 1997. - 467 p.

29. Simon H. A. Administrative Behavior / H. A. Simon. - N.Y. : McMillan, 1961.

30. Soros G. The New Paradigm for Financial Markets: The Credit Crisis of 2008 and What It Means / G. Soros. - N.Y. : Public Affairs, 2008. - 164 p.

31. Strange S. The Retreat of the State: Diffusion of Power in the World Economy / S. Strange. - Cambridge : Cambridge Studies in International Relations, 1996. - 239 p.

32. Throu L. Balancing Wealth: New Rules for Individuals, Companies and Nations in Knowledge-Based Economy / L. Throu. - N.Y., 1999.

33. UNDP. Human Development Report. - Wash., 1999.

N. Kravchuk

THE NATURE OF GLOBAL DEVELOPMENT ASSYMETRIES: IRRATIONAL AND EVOLUTIONISTIC APPROACH

Ideological and theoretical dominants and basic fundamentals that determine the logic and perspectives of intersystem constructive changes in the new cycle of civilization human development have been outlined. On this basis the objective necessity of global economic development research as a constituent of much wider social evolution from a perspective of irrational and evolutionistic conception have been proved. In the frames of so-called imperatives triangle which tops are "interests - institutes - politics" author's approach to form the initial methodologic basis of global development motivation conceptualization has been proposed. The main forms of global development assymetry manifestation have been generalized.

Key words: assymetry, global development, interests, institutes, political decisions.

© Н. Кравчук

Надійшла до редакції 09.11.2011

УДК 330.14:330.31

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

ІЛОНА ЛЕВІНА,

кандидат економічних наук, доцент Донецького національного технічного університету

У статті розглянуто інституціональні умови відтворення інтелектуального капіталу в економіці. На основі компаративного підходу проаналізовано систему критеріїв розвитку інтелектуального капіталу та чинників формування економіки знань. Аналіз екзогенних та ендогенних факторів відтворення інтелектуального капіталу в Україні дозволив виділити основні групи причин його неефективності та інституціональні "пастки". Запропоновано напрями підвищення ефективності накопичення інтелектуального капіталу.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, відтворення інтелектуального капіталу, інституціональні "пастки", інституціональне середовище.

Постановка проблеми. Значні соціально-економічні трансформації, які притаманні сучасному етапу розвитку більшості країн світу, пов'язані зі збільшенням інтенсивності процесів інтелектуалізації продуктивних сил суспільства. Структура національного багатства визначається не стільки виробничими та природними ресурсами, скільки інтелектуальним капіталом. Із просуванням до постіндустріального суспільства головним джерелом доходу стає технологічне використання знань та інформації, тому

інтелектуальний капітал набуває особливої значущості та обумовлює зміну відносин, форм та прав власності.

Останні дослідження та публікації, у яких започатковано вирішення проблеми. Методологічною основою дослідження економічного змісту інтелектуального капіталу є теоретичні концепції Л. Туроу [1], Ф. Махлупа [2], П. Дракера [3]. Відтворення інтелектуального капіталу досліджується на базі синтезу таких концептуальних підходів, як тео-

№ 7 (114) листопад-грудень 2011 р.